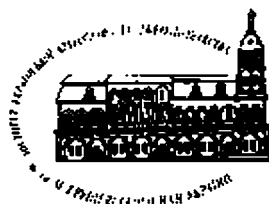

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

І. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ; ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ; УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП

IV. 3–9 Нашим завданням є відтворення у головних рисах історичного розвитку українського народу або, точніше, тих етнографічно-політичних груп, з яких протягом століть поступово формується те, що ми розуміємо тепер під ім'ям українського народу, який інакше називають «малоруським», «південноруським», «русинським» чи просто «руським» (як він до останнього часу, за старою традицією, називався і навіть тепер іще зветься у Галичині). Ця різноманітність назв не має особливого значення, оскільки покриває поняття, кінець кінцем, цілком визначене і зрозуміле, але разом з тим є характерним показником тих історичних змін, які довелося пережити цьому народові.

Його давнє історичне ім'я «русь», «русин», «руський» у період його політичного й культурного занепаду було засвоєно великоруським народом, політичне й культурне життя якого розвинулось на традиціях давньої Київської, Руської держави, і великоруські державні організації — Велике князівство Владимирське, потім Московське вважали себе наступниками давньої Руської держави з огляду на свої династичні зв'язки з київською династією та інші сполучні елементи. І от у XIV ст., коли центр ваги політичного життя зі Східної України пересунувся, з одного боку, у напрямку великоруських земель, а українське державне життя зосередилось у Західній Україні, у Галицько-Волинській державі, ми зустрічаємося з назвою «Малої Русі» — поки що стосовно цієї останньої. Так, Юрій-Болеслав, галицько-волинський князь, в одній з грамот (1335 р.) титулує себе «князем всієї Малої Росії». Ще частіше зустрічається ця назва у грамотах Константинопольського патріархату XIV ст., де під назвою «Малої Росії» протиставляються галицько-волинські єпархії східним і північним (що залишалися під владою митрополитів «Київських і всієї Русі», тимчасом як галицько-волинські єпархії отримують свого окремого митрополита). Можливо, що під впливом цієї церковної термінології прийняв згаданий титул і Юрій-Болеслав. Згодом ця назва виходить з ужитку, але коли у XVII ст. українські землі входять до складу Московської держави й виникає потреба відрізнити їх від московських, терміни «малоросійський», «Мала Русь», «Малоросія» набувають офіційного визнання і значного поширення. Під впливом цієї офіційної термінології попередні назви і в літературі Росії та Західної Європи починають витіснятися цим «малоруським» терміном.

Але серед українського суспільства цей термін не прищепився. Певний час він спеціально вживався щодо офіційної Малоросії, себто областей, які входили до складу Гетьманщини XVIII ст., а для позначення всієї народної стихії й території дедалі більшого поширення набуває термін «Україна», «український». Ця стара назва у пам'ятках киево-галицьких XII–XIII ст. вживалась у загальному значенні, для позначення пограниччя, але у XVI ст. вона стає спеціальним, власним ім'ям Середньої Наддніпрянщини, яка наприкінці XV ст. перетворилася на сповнене небезпек, у виняткові умови поставлене, й піддавань постійним татарським нападам пограниччя. У XVII ст., коли ця Східна Україна стає осередком нового українського життя, що розвивається у гострому протиставленні соціальному й національному укладові Польської держави й зосереджує у собі прагнення, мрії та сподівання тогочасної України, тоді й її «українське» ім'я набуває особливого значення. Воно нерозривно зрощується з цими прагненнями й сподіваннями, з бурхливими вибухами українського життя, які для наступних поколінь є провідною зорею, невичерпним джерелом національної й політико-суспільної свідомості, надій на відродження й розвиток. Літературне відродження XIX ст. приймає назву «українського» для означення цього нового національного життя. Щоб підкреслити зв'язок нового українського життя зі старими традиціями, це українське ім'я вживалося певний час у складній формі «Україна-Русь», «українсько-руський»: старе традиційне ім'я пов'язувалося з новим терміном українського відродження й руху. Але останнім часом дедалі ширше використовується і в українській, і в інших літературах простий термін «Україна», «український», стосовно не лише сучасного життя, а й попередніх його фазисів, і ця назва витісняє поступово всі інші. А для позначення всієї сукупності східнослов'янських груп, що у філологів зветься зазвичай «русскою», доводиться вживати назву «східнослов'янська», щоб уникнути плутанини «русского» у значенні великоруського, «русского» у значенні східнослов'янського і, нарешті, «русского» у значенні українського (як воно ще й досі у повній силі залишається у побуті Галичини, Буковини й Угорської Русі). Ця плутанина дає привід до постійних ненавмисних і навмисних непорозумінь, і ця обставина змусила українське суспільство останнім часом твердо й рішуче прийняти назву «України», «українського».

У цій неясності й плутаності термінології відобразилась тяжка історична доля українського народу. Несприятливі історичні умови позбавили його будь-якого значення у сучасному культурному й політичному житті, хоча кількісно він належить до числа найбільших народностей Європи. Компактною масою займає український народ велику й плодючу територію,

а у своїй історії та у витворах свого духу він довів свої видатні культурні здібності, багаті обдарування й право на набуття свого особливого місця в історичному житті. Розбивши його політичне життя, зануливши його на дно економічного, культурного, а разом з тим і національного занепаду, ці несприятливі історичні умови вкрили забуттям світлі й славетні моменти його минулого життя, прояви його активності, його творчої енергії і на цілі століття кинули на розпутьті політичної боротьби як беззбройну, беззахисну здобич завойовницьких апетитів його сусідів, як етнографічну масу, позбавлену національного обличчя, без традицій, навіть без імені.

Щоправда, у теперішній час цей занепад українського життя значною мірою є вже моментом пройденим — пройденим безповоротно. Щороку помітнішим стає його зростання й піднесення. Відроджується самосвідомість і активність у суспільстві й у народних масах, відроджуються традиції. Розуміння української історії як одного безперервного процесу, що проходить крізь усі перипетії історичного розвитку від зародків історичного життя і навіть з-за меж цього останнього аж до нашого часу, входить дедалі глибше у свідомість і перестає видаватися чимось дивним і єретичним, яким здавалося ще так недавно.

За традиціями старої московської історіографії, прийнятими найновішою російською, факти української історії зазвичай зараховували епізодично до традиційної схеми східноєвропейської або, як її називають зазвичай, — «русской» історії. Остання починалася найстарішими відомостями про Східну Європу (як правило, — з дослов'янської колонізації); після огляду слов'янського розселення йшов виклад історії Київської держави, який доводили до другої половини XII ст., після чого головна нитка оповіді переносилась до Вел. кн. Володимирського, потім Московського і, нарешті, історія Московської держави переходила в історію Російської імперії. Епізодично, для з'ясування певних моментів у політичній історії Московської та Російської держави іноді включалися сюди такі епізоди, як держава Данила, приєднання білоруських та українських земель до Великого князівства Литовського та унія його з Польщею, козацькі повстання, війни Хмельницького і т. ін. Таким чином, початкові стадії історичного життя українського народу розчинялися в «русской истории», середні віки (XIV—XVI) губилися в історії Вел. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона зазвичай розумілася (та часто мислиться й дотепер), залишалася тільки доба «відпадиння від Польщі» та «приєднання до Росії», себто історія українського козацтва, що уривалася зі скасуванням гетьманства або, за бажанням, продовжувалася історією українського відродження.

Перша спроба зв'язати в органічне ціле з цим загальноновизнаним українським періодом попередні століття історичного розвитку українського народу приймалися з недовірою чи навіть роздратуванням, як недоречна примха, як прояв якихось тенденцій, свого роду політиканство у науці, — як один із проявів «українського сепаратизму». Однак, ближче знайомлячись з найновішими побудовами української історії, безсторонні вчені мають змогу переконатися, що тенденція тут ні при чому і що дослідження історії українського народу в її цілісності слугуватиме цінною поправкою до збірної схеми «истории государства Российскаго»¹.

В міру того як набуває розвитку й руху українське життя, взагалі втрачають свою гостроту суперечки на тему національної окремішності українського народу, що так палко й дражливо трактувалися ще недавно. Питання про самостійність української історії теж входить у ці суперечки, хоча вони й відбувалися головним чином на ґрунті філологічному і найгострішим і вирішальним пунктом в них було питання про те, чи є українська мова самостійною мовою, чи лише говіркою тієї «руської» мови, до складу якої як другий член входить наріччя великоруське з білоруським «піднаріччям». Низка видатних мовознавців визнавала українську мову окремою мовою — хоч, з іншого боку, ще й тепер не бракує суджень, які визнають українську мову лише наріччям. Лінгвістична близькість із сусідніми народами — великоруським і польським — давала привід навіть заперечувати існування українського народу як такого та його право на самостійний культурний і політичний розвиток. Такі голоси лунали, — та й тепер ще не перестають лунати, — з польського та великоруського боку; вони представляли українську народність лише провінційним різновидом польської чи великоруської народності, хотіли бачити в ній тільки звичайну етнографічну масу, яка мала б слугувати будівельним матеріалом для національності польської чи великоруської. Само собою зрозуміло, що в основі й таких поглядів лежать тенденції суто політичного характеру: вони є породженням егоїстичних прагнень народностей, що користуються перевагою на певних частинах української території і прагнуть затримати українську народність у службовій ролі назавжди. Але ці прагнення дуже часто прикриваються науковою зовнішністю, особливо в Росії, де українське питання зберігає свою гостроту й тепер.

Представники цих течій висувають положення, що українська мова, будучи наріччям «русского языка», не повинна розвиватись як літературне

¹ Про це див. мою статтю: «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії Східної Європи» у збірнику Петербурзької академії «Статті по славяноведению», т. I.

й культурне знаряддя; українці мають користуватися «загальноруською», себто насправді — великоруською літературною мовою. Тут підміняються поняття: великоруська мова, розмовна й літературна, зовсім не становить «загальноруської» мови, а так само, як і українська, є лише «наріччям» тієї ідеальної «руської», або східнослов'янської, мови, до якої зводяться сучасні східнослов'янські наріччя, але яка конкретно не існує і навіть ніколи не існувала¹. Крім того, поняття мови й наріччя цілком умовні: вони позначають лише певну градацію, відношення виду до роду, але безвідносно ставлячи питання, власне, неможливо встановити ті вимоги, яким має відповідати якась мова для того, щоб бути визнаною окремою й самостійною. Тому й українську мову одні вважають мовою, інші — наріччям, але те чи те рішення питання не зумовлює культурного значення її. Культурне та національне значення певної мови залежить не від лінгвістичних визначень, а від історичних умов, життєвих сил народності та культурного змісту, які вона вкладає у свою мову. Без сумніву, культурні успіхи українського життя останнього десятиліття змінили на користь українства погляди на культурну й національну повноправність української народності набагато більше, ніж усі теоретичні, наукові аргументи, й вони, безсумнівно, впливатимуть ще сильніше з подальшим їхнім рухом.

Називатимуть українську мову мовою чи наріччям, все одно треба визнати, що українські говірки становлять певне лінгвістичне ціле, що у своїх пограничних діалектах наближається до сусідніх слов'янських мов: словацької, польської, білоруської та великоруської, але у своїх найбільш характеристичних і типових говірках відрізняється від цих сусідніх і найближчих слов'янських мов дуже помітним чином у цілій низці фонетичних, морфологічних та синтаксичних особливостей. Так само відрізняється українська народність від своїх найближчих сусідів особливостями антропологічними (у будові тіла) та психофізичними (у складі індивідуального характеру, у відносинах сімейних та громадських, у побуті й культурі матеріальній і духовній). Ці психофізичні та культурні особливості, що мають за собою більш чи менш тривалу історичну давність, довгий процес розвитку, у цілком визначений спосіб об'єднують в одне національне ціле окремі групи українського населення, відмежовуючи їх від інших подібних цілих, й перетворюють на національну індивідуальність, на народ, з тривалою історією розвитку.^{IV. 3–9}

¹ Вельми чітко з'ясовує ці питання записка Петербурзької академії, складена для міркувань з питання про скасування заборон, що тяжіють на українському слові: «Императорская Академия наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова», 1905 р. (нове видання 1910 р.).

У теперішній час українська колонізація у суцільних масах (тобто не враховуючи ізольованих та віддалених від загальної маси колоній) оточує широкою смугою північне узбережжя Чорного моря приблизно між 44-м і 53-м градусом північної широти й 38-м—62-м градусом східної довготи¹. Вона охоплює гірську область по обидва боки Карпат від Магури до Трансільванських гір і, огинаючи нижнє Подунав'я, зайняте тепер румунською колонізацією, охоплює басейни Дністра і Південного Бугу, верхню й середню течії Західного Бугу із суміжними частинами басейну Сяну, середню й нижню течії Дніпра, майже весь басейн Дінця, простягаючись до середньої течії Дону, і, нарешті, значні частини басейнів Кубані, Куми й Манича, місцями проникаючи глибоко у гірську область Кавказу та Прикаспійські степи. Північним кордоном приблизно служить лінія р. Прип'яті, за яку українська територія висувається на північ двома виступами, розділеними білоруським клином верхнього Дніпра: у басейні Зах. Бугу вона простягається до області р. Нарева, у басейні Десни — приблизно до області р. Судості, і ці поріччя дають крайні контури української території на півночі². Південну границю становлять береги Чорного й Азовського морів.

У політичному відношенні ця територія входить до складу Росії, Австрії та Угорщини. Вона містить у собі: в Австрії всю східну Галичину, гірську підкарпатську область Західної Галичини до «Руської ріки» (притока Дунайця) на заході і північно-західну частину Буковини; в Угорщині сусідню з українською територією Галичини гірську область (на південь від Карпат) у комітатах Спиському, Шариському, Землинському, Ужському, Березькому і Мармароському, у Росії губернії: Волинську із суміжними частинами Люблінської, Седецької, Гродненської та Мінської, Київську, Подільську, значну частину Бессарабської, всю Херсонську, Катеринославську і материкову частину Таврійської, всю Полтавську і Харківську, більшу частину Чернігівської, південно-західні частини Курської, східну частину Воронежської губернії та Донської області, значні частини Кубанської та губерній Чорно-

¹ Довготу вказано від першого меридіану (це відповідає 20—44 градусу довготи від Гринвіча та 10—14 градусу від Пулкового); східну границю можна позначити лише умовно: я беру область середньої Куми, крайню територію, де українське населення становить більшість (Новогригорівський повіт, де при переписі 1897 р. нараховано 54% українського населення), але багато дослідників приймають за крайню межу Каспійське побережжя, оскільки у послабленому вигляді українська колонізація продовжується до самого побережжя.

² Тут утрудненням є існування середніх, перехідних українсько-білоруських говірок, здебільшого не досліджених достатньою мірою, і це вносить певну неясність у наші уявлення про етнографічну границю (пор. етнографічні мапи Є. Ф. Карського «Білоруси»).

морської (Новоросійської) і Ставропольської (до якої примикають ще й більш ізольовані колонії Астраханської й Саратовської губерній)¹.

Щоб визначити з цілковитою точністю українську територію, себто область, де українське населення переважає, потрібні точні, об'єктивно й науково зібрані етнографічно-статистичні дані. Їх у теперішній час дуже мало, оскільки офіційні статистичні дані Росії та Австро-Угорщини (кожні у своєму роді) залишають бажати дуже багато чого; тому українська територія може бути встановлена поки що тільки приблизно². В Австро-Угорщині вона займає близько 85 тис. квадратних кілометрів, із загальною чисельністю населення близько 7 мільйонів. У Росії понад 750 тис. кв. кілометрів, з населенням понад 33 мільйони. Усього близько 850 тис. кв. кілометрів, або 15 тис. кв. миль³, з населенням понад 40 мільйонів.

Загальне число власне українського населення на цій території слід вважати близько 33 мільйонів — цифри знов-таки не можуть бути цілком точними, оскільки за теперішніх умов перепису цифри народностей, що перебувають у менш сприятливих умовах, завжди виходять нижчими за дійсні, а перепис Росії 1897 р., на якому доводиться головним чином ґрунтувати свої висновки, складено до того ж досить недбало. На вищевказаній території Росії він налічує близько 21 400 000 українського населення⁴, але, безсумнівно, цифра ця набагато нижча дійсного числа: обліковці не враховували деяких перехідних типів українського населення на етнографічних пограниччях; міське населення у більш значних містах і представники вищих станів майже поспіль увійшли до категорії великоруського населення, хоча, безперечно, не належать до такого. Безсумнівно, що загалом недораховано набагато більше мільйона, так що сучасне українське населення вказаної території Росії, коли взяти до уваги тринадцятирічний приріст (який вагається зазвичай між 1,5 та 1,75%), треба вважати не меншим за 28 мільйонів. Українське населення вищевказаної території Австро-Угорщини у теперішній час треба числити у 4,5 міль-

¹ Див. мапу для порівняння: Г. Величко, «Народописна карта українсько-руського народу», Львів, 1895; В. Геріновича мапа у «Географії» проф. Рудницького, 1910; етнографічні мапи у VII т. «Трудов етногр. експедиции в юго-зап. край» (1871); Szoernig, Ethnographische Karte, 1855 (для провінцій Австрії та Угорщини); С. Томашівський, «Етнографічна карта Угорської Руси», 1910 (Статті по славяноведенню, III).

² Результатами перепису 1897 р. у Росії для виправлення старих етнографічних мап майже не можна було скористатися, оскільки він дав лише загальні цифри по повітах.

³ Пор. підрахунок поверхні у Величка — «Введене в географію України-Руси», Стрільбицького — «Исчисление поверхности Европейской России».

⁴ Див. VII випуск перепису. Загальний підрахунок також у статті Ярошевича у «Киев. старине», 1905, кн. VI.

йонів, а саме: у Східній Галичині — понад 3,5 млн, на суміжному підгір'ї Західної Галичини близько — 70 тис., у Буковині — понад 300 тис., у північній Угорщині — близько 500 тис.¹ Таким чином, загальна чисельність українського населення на вищеокресленій території досягає 32—33 млн. Поза нею українське населення зустрічається, по-перше, у прикордонних смугах з переважним чужорідним населенням, по-друге, у більш або менш значних колоніях (іноді у вигляді цілих груп поселень) в інших місцевостях Європейської та Азіатської Росії, Австро-Угорщини, Румунії, Північно-американських Штатів, Канади і Бразилії, в цілому досягаючи, мабуть, не менш 2,5—3 млн, так що загальну чисельність українського населення треба вважати не нижчою за 35 млн.²

З української території особливою однорідністю складу населення й переважанням українського елемента вирізняється середнє Подніпров'я (губернія Полтавська, південна частина Чернігівської, східна Київської та суміжні частини Катеринославської), де українське населення становить загалом не менш 90% населення, коливаючись між 80 і 98% навіть за офіційним переписом. У західній частині воно розріджене елементом польським і жидівським (Галичина із суміжними місцевостями), мадярським (в Угорщині) та румунським (у Буковині й Бессарабії) і загалом становить близько 70% усього населення (хоча й тут зустрічаються місцевості із суцільним українським населенням, напр., деякі гірські повіти Галичини й Угорщини, що налічують 80—90% українського елемента навіть за офіційною статистикою).

¹ Перепис 1900 р. нараховував у Галичині (Східній і Західній) українського (русинського) населення 3074 тис. (див. *Oesterreichische Statistik*, т. 63, II); до них треба приєднати: а) вельми значну кількість українського населення католицького віросповідання, яке в силу цього при галицьких переписах зараховують до категорії поляків; б) досить значний відсоток, що не піддається обліку, під час перепису зараховуваний до панівної народності; в) природний приріст (близько 1,1% щорічно). На Буковині той же перепис нараховував 298 тис. (щорічний приріст близько 1,3%). У північній Угорщині 1900 р. українського населення налічувалося 409 тис., а з військовим контингентом — 411 тис., за приросту близько 1,16% (Balogh, «A perfejok Magyarorszagon», 1902), але це число, безсумнівно, було значно нижчим за дійсне. (Див. вказівки у статті Томашівського «Угорські Русини в світлі мадярської офіційної статистики», «Записки Наук. тов. ім. Шевченка», т. LVI).

² Значні групи українських поселень існують, напр., у Терській обл., в Астраханській, Саратовській, Самарській і Оренбурзькій губ., в Акмолінській та Семиреченській обл., в Уссурійському краї і т. ін. Статистики цих колоній, власне кажучи, не існує зовсім. Вихідці з української території Австро-Угорщини прямували у великій кількості до Спол. Штатів та Бразилії, останнім часом до Канади, утворюючи в останній окремі групи українських поселень.

IV, 13–15 Найнижчий відсоток українського населення дають міста: за переписом 1910 р. у 20-ти значніших містах Східної Галичини нараховується лише 23% українського населення при 40-ка відсотках польського та 33-х жидівського. Подібну картину дає й сусідня Волинь з 70-ма відсотками українського населення за переписом 1897 р. З іншого боку, значно розрідженим є українське населення Чорномор'я та східної окраїни, колонізованої українським племенем спільно з великоруським та іншими елементами протягом останніх сторіч; хоча й тут ми зустрічаємо місцевості з вельми однорідним українським населенням, яке досягає навіть за офіційним підрахунком 80–90%, але загалом для двох новоросійських губерній (Херсонської та Катеринославської) перепис 1897 р. дає лише 60% українського населення, рахуючи разом з містами, де український елемент, що не втратив своєї народної свідомості, дав за переписом тільки 20%. Набагато потужніше виступає український елемент на теренах давнішого заселення — Слобідської України (Харківської губернії), де перепис налічує 80% українського населення — це відповідає приблизно відсотку українського населення Подільської губернії (81%). Найміцніше тримається українська народність на Наддніпрянщині; у Київській губернії загальний відсоток українського населення ще понижується міським населенням, з великими сторонніми домішками й з українськими елементами, що втратили своє народне обличчя в умовах нинішньої міської культури; лише південні повіти переходять за 85% й досягають 90–91-го відсотка. У лівобережному Задніпров'ї, за відсутності значніших міських центрів та за меншої денационалізації міст, відсоток українського населення переходить за 90: в 11-ти українських повітах Чернігівської губернії перепис нараховує 91% українського населення, навіть рахуючи разом з містами, у Полтавській — 93%, а, за винятком значніших міст, виходить 95% у Чернігівській і 97% у Полтавській.

Таким чином, незважаючи на всі колонізаційні пертурбації, центр українського розселення й тепер перебуває у своєму давньому історичному гнізді, на Середній Наддніпрянщині, і саме у його сільському хліборобському населенні.^{IV, 13–15}

Також розрідженим є українське населення Чорномор'я та східної окраїни, колонізованої українським плем'ям спільно з великоруським та іншими елементами протягом останніх століть, хоча й тут ми зустрічаємо місцевості з вельми однорідним українським населенням, яке сягає навіть за офіційним підрахунком 80–90%. Загалом можна числити українське населення у 80–90% у центральних частинах української території та 50–70% на її окраїнах.

На більшій частині цієї території українське населення є одвічним у тому розумінні, що воно чи, точніше, та південна група східнослов'янських племен, від якої веде своє походження нинішня українська народність (у цьому сенсі вживаємо термін «український», говорячи про факти найдавніших періодів), — утверджується на цій території вже у добу великого слов'янського розселення, яке заклало основи теперішнього розміщення народностей Східної Європи¹. Звісно, за дванадцять-тринадцять століть, що відділяють нас від доби розселення цих племен, колонізація зазнавала вельми потужних пертурбацій, але загалом етнографічна українська територія значно не змінилася, оскільки, кінець кінцем, українська колонізація заволоділа своєю давньою територією і коли й зазнала певних втрат на західних кордонах, то замість цього розсунула свої границі на полудневий схід та, ймовірно, також на схід.

На заході українська колонізація виступає тепер клином у Карпатах, стиснута між польською та словацькою колонізацією; на півночі до неї тут примикає простір між Віслоком та Сяном, з переважанням польської колонізації й слабкими лише залишками української, а на півдні, на південних схилах Карпат, бачимо змішане українсько-словацьке або зовсім ословачене українське населення. Вціліле на крайньому заході у гірській області Карпат українське населення — це обгризений кістяк більш значної давньої колонізації. Ще на наших очах триває тут процес поглинання поляками й словаками ослаблених залишків українського елементу у місцевостях зі змішаним населенням, — поглинання, яке пояснюється не лише вкоріненим політичним переважанням поляків, а й багатовіковим впливом українського населення на схід і південний схід.

Ще у XVII ст. етнографічна українська границя проходила сучасниками набагато далі на захід і на північ до Вісли, до околиць Любліна, який ще у XVII ст. вважався містом майже українським². У планах відок-

¹ Серед великоруських учених, щоправда, висловлювались припущення, що Київська область (земля полян) і землі на лівому боці Дніпра у найдавніші часи, до XIV—XV ст., були заселені племенами не української, а великоруської групи, і ця стара колонізація, ослаблена після монгольського погрому XIII ст., була покрита новішою українською колонізацією, яка йшла із заходу (т. зв. теорія Погодіна). Але ці припущення не мають під собою ніяких позитивних даних. Більш помірковані представники цих поглядів визнають тепер безпідставність їх стосовно Київської області, а якщо допускають ще стосовно земель задніпровських, то більше за традицією, не наважуючись одразу розлучитися зі старими поглядами. Зацікавлені знайдуть детальний виклад сучасного стану цього питання в «Історії України-Руси», т. I, стор. 474—475 та 511—516 і т. III, стор. 145 і далі.

² II. ⁷Напр., канонік Красінський (помер 1612), описуючи західну межу української колонізації, визначає її так: quae Carpathios montes non longe ab urbe attingit Cracovia [що

ремлення України від Польщі XVII ст. Вісла зазвичай виступає як етнографічна границя українців і поляків¹, хоча, звісно, тут не можна бачити границі точної.

На південь від Карпат, окрім словацького пограниччя, українська колонізація у тих самих пограничних, змішаних областях і з тих самих причин зазнала втрат також у сторону мадяр і румун. Стале взагалі там, де воно живе суцільними масами, українське населення піддається денационалізації особливо на рівнинних просторах карпатського підгір'я, зі змішаним населенням.

У Трансільванії тепер уже нема українського населення; залишки його остаточно зникли на початку XIX ст., і лише сліди його залишилися у численних хоро- і топографічних назвах на всьому просторі Трансільванії. З однієї папської булли (1446) бачимо, що ще у XV ст. тут була значна українська колонізація. Її покрито тепер колонізацією румунською, як і давню українську колонізацію Подунав'я (в області Пруту й північного побережжя Дунаю), ослаблену нашествиями тюркських орд (особливо половців).² Значні залишки її в нижньому Дунаї відомі ще з XVI ст.²

Замість цих втрат на заході українська колонізація розширила, як можна думати, свої межі трохи на північ, відтиснувши чи асимілювавши литовську й білоруську колонізацію, хоча взагалі простежити історично границю української та білоруської колонізації дуже важко через її неодноразові коливання. Також важко визначити нові надбання української колонізації на сході, у басейні Дінця й Дону. Теперішня українська колонізація цієї території — нового походження: вона розвинулася, головним чином, у XVII ст., коли, після невдалих повстань проти Польщі, виходили сюди маси переселенців з Лівобережної України. Але здебільшого ця колонізація тільки повертала українській народності простори, втрачені нею під час руху тюркських орд X—XIII ст., і якщо можна загалом здогадуватись, що колонізація XVII ст. не лише повернула, а й розсунула старі границі на схід, в область середнього Дону, то все-таки розмір цих надбань установити неможливо. Область нижнього Дону, яку тепер займає великоруське населення, навпаки, можна вважати її втратою, оскільки у давні часи (VII—VIII ст.) вона була зайнята

прилягає недалеко від міста Кракова до Карпатських гір], а серед її провінцій називає і землю Люблінську — Mizleri Historiarum Poloniae collectiori, p. 418.^{11.7}

¹ Хмельницький погрожував у 1649 р. прогнати поляків за Віслу. У проекті поділу Польщі 1657 р. і в угоді Дорошенка з Туреччиною Вісла також виступає границею православної віри та української народності («Історія України-Руси», I, розд. 4).

² Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell'altri, — каже мандрівник кінця XVI ст.

тією самою групою племен, що й область нижнього Дніпра, себто, судячи з усього, полудневою українською колонізацією (візантійські джерела VI ст. звать їх антами).

Безсумнівно новим набутком української колонізації є область Кубані, колонізована залишками запорожців у кінці XVIII ст., що потім заселялася упродовж XIX ст. добровільними й недобровільними українськими вихідцями, котрі оселялися у великій кількості також в області Куми й Тереку. Те саме треба сказати про українську колонізацію Кримського півострова, що розвинулась у XIX ст. Українська ж колонізація степової смуги, від Дінця до Дністра, та сусідніх частин Бессарабії, яка почалася у XVII ст. запорожцями і тривала протягом більшої частини XIX-го, здійснювана втікачами — селянами-кріпаками, лише заволоділа давньою територією, зайнятою згаданою групою «антських» племен ще у перші століття слов'янського розселення й потім утраченою з часу руху тюркських орд.

Взагалі колонізаційні пертурбації мали місце головним чином у східних і південних частинах української території, переважно рівнинних та безлісних. Коли кочові тюркські орди рухались із Середньої Азії степовими просторами Східної Європи, українському населенню доводилося дуже важко у відкритих, нічим не захищених східних і південних місцевостях, у басейні Дону й середнього Дніпра та у степових просторах Чорномор'я, й воно відпливало звідси до лісистих і болотистих місцевостей Північної України та гірських областей Карпат. До лісових і болотистих просторів, так само як і до гір, степові хижакі зазирали рідко й лише побіжно, — у таких місцевостях пересування для них було ускладненим, тоді як на степових, безлісних теренах вони почувалися вдома і якщо не налаштовувались кочувати, то з'являлися для грабежів охоче й часто. Коли ми візьмемо до уваги, що починаючи з незапам'ятних часів і до XVIII ст. ці степи від Уралу й до рівнин нижнього й середнього Дунаю служили постійно битим шляхом для різних кочівницьких орд, то нам буде зрозуміло, яке важливе значення мали ці властивості поверхні в історії української колонізації.

Становлячи природне продовження середньоазіатських степів, степова область Східної Європи утворює клин, що охоплює область середнього й нижнього Дону, нижнього Дніпра й Дністра. Більш-менш паралельно границі степу йде з південного сходу на південний захід лінія лісу¹. Вона збігається з границею піщаної, мало придатної для рільництва смуги та смуги хлібородної. Лісова область охоплює піщані, неродючі поріччя Десни, Тетерева, Прип'яті з її притоками й Західного Бугу; ліс тепер тут уже розріджений, раніше був незрівнянно густішим. Передстепова смуга, між

¹ Приблизно по лінії Козелець—Кременець.

областю лісу і степом, щедро зрошена, з хвилястою поверхнею й родючим ґрунтом, зі значною лісовою рослинністю, менш відкрита, з опорою на лінію лісу — була областю найбільш інтенсивного життя й культури. Найбільше значення у перші століття нашої історії мала центральна, придніпровська її частина, тому що східна була більш приступна для кочівників, а західна не мала таких зручних водних шляхів, як Подніпров'я. Але передстепове Подніпров'я часами також дуже потерпало від кочівників; населення було змушене йти звідси у безпечніші місцевості, і тому в історичному розвитку цього центру України бачимо великі перерви.

Західна частина — землі Галицька і Перемиська, де лісовий пояс сходиться з гірською областю Карпат, Волинь середня й північна та лісові й болотисті простори околиць Києва, де лінія лісу досить далеко виступає на південь, — відігравали роль резервуарів, куди українське населення менш захищених просторів відливало під натиском тюркських орд, щоб через деякий час, коли натиск кочівників слабшав, знову рухатися звідси у спорожнілі простори на полудень і схід. Тому культурні й громадські традиції краще збереглися у західній частині українських земель, хоча центр їхнього життя лежав на Дніпрі, і лише тут вона розвивалася могутньо й широко. Степова приморська смуга внаслідок тюркської імміграції не відігравала у житті українських племен видатної ролі.

Від часів, коли українська група племен уперше оволоділа своєю нинішньою територією, і до XVIII ст., коли було остаточно зламано силу кочових орд і покладено край їхньому рухові до Європи¹, на очах історії кілька разів відбувалися масові відпливи й припливи українського населення у вказаному напрямі. Спершу вони відбуваються у зв'язку з рухом тюркських орд; так, у IX ст. рух угорців, у X ст. — напір печенігів, у кінці XI ст. — натиск половців, у XIII ст. — потік монголо-татарських орд, наприкінці XV — набіги новосформованої Кримської орди спричинюють такі відпливи українського населення, і потім, через кілька десятиліть, зазвичай бачимо новий поступальний рух останнього, більш чи менш успішний. Аж поки припинився рух кочових орд зі сходу, такі пересування української колонізації на схід і полудень не приводили до тривких успіхів. Лише з кінця XVI ст., під впливом різних причин, якими були масовий рух селян із західних і північних провінцій, розвиток козацтва, ослаблення, а згодом і повне знищення Кримської орди, припинення руху кочівників з Азії, — розвивається успішна й дедалі міцніша українська колонізація у східному й південному напрямі, що тривала потім упродовж XVII, XVIII й навіть XIX ст.

¹ Останньою ордою, що рухалась у XVIII ст. з Азії, були калмики, але вони вже не пройшли у Чорноморські степи.

Також, крім руху тюркських орд колонізаційні пертурбації викликалися й іншими причинами — напр., розвиток кріпосної залежності у XVI та XIX ст. мав своїм наслідком перехід величезних мас селянського населення з насиджених місць на схід і полудень; народні рухи XVII ст. викликали пересування народних мас на схід і полудень, у малозаселені простори, далі від театру війни. Останнє пересування українського населення на схід у XVII ст. було особливо великим.

Боротьба зі степовими ордами, яка слугувала протягом віків причиною колонізаційних пересувань українського населення, є славою й заслугою українського народу перед історією європейської культури, захищеною від потоків кочових орд українським бруствером, котрий прийняв на себе ті удари, що впали б інакше на західні народи з їхніми культурою та добробутом. Але ця боротьба дорого обійшлася українській народності й поглинула величезну масу її енергії. Спустошення, спричинювані азіатськими кочівниками, призводили до жахливих втрат у людях та майні. Лише вкрай зубожіле населення наважувалося покинути насиджені місця, переходити у порівняно бідні й негостинні гірські або лісисті місцевості та влаштуватися там наново. Коли ж колонізаційна хвиля рухалася назад, по сусідству зі степом, економічні засоби й сили населення поглиналися цим розсіянням економічної енергії: доводилося вкладати масу енергії і засобів у культивування, прилучення цих здичавілих просторів до осілого життя. Таким чином, ці припливи і відпливи поглинули величезну масу народного капіталу; маси народу упродовж віків не могли піднятися вище елементарних турбот про підтримання свого існування, створення найпримітивніших умов господарства.

Народ не міг зібрати вільних засобів і сил для задоволення вищих культурних інтересів. Боротьба зі степом протягом віків поглинала енергію народу, його правлячих класів і урядів. Колонізаційні та економічні пертурбації не давали змоги суспільним і політичним умовам стверднути, вийти з «рідкого стану». Маючи перед собою невгамовного ворога по всій південно-східній лінії степового пограниччя, політичні організації України не могли триматись, якщо в їхньому тилу, по лінії північно-західної границі, формувалися будь-які значні, конкурентні політичні організації. Політичний же занепад мав своїм наслідком поглинання всього, що становило національне надбання, чужими панівними класами, а в народних масах це поглинання викликало реакцію, народні війни, котрі у свою чергу поглинали упродовж низки подальших сторіч усі сили й енергію народу.

Географічні, у подальшій послідовності — колонізаційні та економічні умови української території, таким чином, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу. З іншого боку, вони вельми суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу.

Багаторазові масові пересування мали дуже важливе значення для формування українського національного типу й мови. Лише західна окраїна та північне Полісся зберегли у більш чистому й незайманому вигляді первісну колонізацію. Хоча припливи населення з відкритіших місць у періоди відступів вносили й сюди рух та нові елементи, все-таки гірська й лісова смуги законсервувалися краще. Це виявляється і у діалектах, що збереглися тут, дуже різноманітних і дрібних, позначених багатьма архаїчними рисами й такими самими архаїзмами у традиції та побуті. На всій решті простору багаторазові масові пересування, що тільки порівняно недавно закінчилися, перетасували й перемішали етнічний матеріал (який і без того належав до тієї самої групи племен), надали народному типу й мові надзвичайних і рідкісних, порівняно з таким величезним простором, єдності, однорідності та свідомості своєї одноплемінності. Народні говірки, з їх новішими, вторинними утвореннями, та етнографічний тип українського населення мають на всьому просторі від Львова до Куми (майже 2000 верст) лише порівняно слабкі розбіжності й варіації.

Цей змішаний, центральний тип і є представником української народності. Якщо на деяких етнографічних границях (як, наприклад, на українсько-словацькому пограниччі на заході або на півночі — на рубежі української та білоруської колонізації) українські говірки пов'язані малопомітними переходами з говірками сусідів і сам етнічний тип тут не вирізняється різко, то центральний тип, котрий становить переважну більшість, позначений цілою низкою характерних рис, що відрізняють його від сусідніх слов'янських племен — великорусів, білорусів, поляків і словаків.

Якщо філологи сперечаються про те, чи самостійною мовою є українські діалекти, чи тільки наріччям російської мови, котра охоплює також діалекти великоруські й білоруські, то це, власне, суперечка більше формальна, спір про слова: поняття мови і наріччя — поняття відносні, й навряд чи можна встановити, які кількісні та якісні ознаки дають групі говірок право на титул самостійної мови. Набагато істотнішим є те — і тут не може бути суперечки, — що група українських говірок є окремим, більш чи менш самостійним лінгвістичним типом, пов'язаним певними рисами, які поєднують різноманітність українських говірок в єдине ціле — все одно, назвемо його мовою чи наріччям. Ці риси особливо помітні у вокалізмі й різко виокремлюють українські діалекти, насамперед їхню центральну групу, надаючи їм своєрідної фізіономії. Їхні відмінності виявляються вже у найдавнішу епоху писемності, у найстаріших місцевих пам'ятках XI—XII ст., що, втім, цілком зрозуміло, оскільки головніші діалектні групи у слов'ян беруть свій початок, безсумнівно, ще з праслов'янської епохи.

Але мовою, хоча вона слугує найбільш яскравим і суттєвим показником національної окремішності, справа не обмежується. Український етнічний тип відрізняється від своїх найближчих родичів — великорусів та білорусів — також і в інших відношеннях: особливостями антропологічними у вузькому розумінні, себто фізичним устроєм тіла (формою черепа, зростом, співвідношенням частин тіла), і рисами психофізичними, що проявляються у народному характері, психології, складі сімейних та суспільних відносин. У сфері фольклору та етнографії, формах приватного і громадського побуту українська народність відображена багатьма характерними особливостями, й ці останні, як фізичні, так і духовні, риси також мають за собою не в усьому однакову, але вельми значну давнину.

Як у лінгвістичному, так і у психофізичному відношенні відокремлення народностей української, білоруської й великоруської виходить далеко за межі історії. Виходячи зі своєї прабатьківщини, ці групи племен, уже там позначені певними відмінностями, потрапляли у різні фізичні, економічні й культурні умови, у різне етнографічне середовище. Так, великоруська народність формується переважно на фінському ґрунті, білоруська — у близькому спілкуванні з литовською групою, українська — в одвічному сусідстві з тюрками. Культурні впливи були зовсім інші у Подніпров'ї та Подністров'ї, ніж у Поволжі і т. д. Історія вела ці народності здебільшого зовсім різними дорогами, які мали більше розбіжностей, ніж подібності. У результаті утворилося народне самовідчуття, яке відрізняє тепер навіть цілком інстинктивно українця, білоруса й великоруса, «хохла», «литвина» й «кацапа»¹, та відчувається вже на перших сторінках історії.

З особливою виразністю визначилися в історії ці дві народності — великоруська та українська, два найбільші різновиди серед слов'янських племен. Історична доля не раз зводила їх разом, причому у перші віки їхнього історичного життя роль творчого, культурно й політично переважачого, провідного у Східній Європі елемента відіграла народність українська, в останні — народність великоруська. Поза цими зіткненнями й одночасно з ними історичне життя однієї і другої розвивалося самостійно і своєрідно, дедалі збільшуючи суму відмінностей усього складу їхнього життя і відділяючи їхні національні типи дедалі різкішою рисою. Зовнішні умови, щоправда, не сприяли усвідомленню їхньої окремішності. Зовнішні

¹ Хохол — насмішквате прізвисько у великорусів для українців; воно веде свій початок від зачіски українців XVII ст., коли вони, підголюючи волосся, залишали його тільки на середині голови. Назва «литвин» бере свій початок від Вел. кн. Литовського у його межах XVII—XVIII ст. Походження слова «кацап», яким зневажливо звуть українці великорусів, не таке ясне; його виводять тепер досить правдоподібно від тюркського *casar* — м'ясник, живоріз.

форми, в яких кристалізувалося зазвичай у минулі віки неясне саме по собі поняття національності, — політичні, релігійні та культурні зв'язки, не збігалися зазвичай з нашими національними групами: то пов'язували їх в одне ціле, то ділили по живому тілу (особливо народність українську). Багато неясностей вносило саме національне ім'я, що, за традицією Київської держави, було прийнято усіма трьома племенами і збереглося потім у них більш-менш тривко як національне ім'я (з українських областей особливо у Галичині воно збереглося, за старою традицією, для позначення імені української народності, на відміну від великоруської, і лише останнім часом поступається місцем назві «Україна», «український», прийнятій сучасним українським суспільством повсюдно, щоб раз назавжди покінчити із плутаниною, яка випливає з такого вживання того самого ймення у різних значеннях). Але якщо ми звернемося від імені та зовнішніх оболонок до реальних народностей, що жили під їх покровом, перед нашими очима з повною виразністю виступають цілком визначені етнічні індивідуальності, зі своїми дуже чіткими особливими рисами. Перед нами, безсумнівно, дві народності, дві історії.

Література (крім вищевказаної): «Історія України-Руси», т. I, розд. 1 і 4. — Проф. С. Рудницький, «Коротка географія України», Київ, 1910. — В. Ко-ий, «Національно-територіальні межі України», «Літ.-наук. вістник», 1907. — Труды Этнографической экспедиции в Юго-Западный край, VII. — Соболевский, «Опыт русской диалектологии», «Живая старина», 1892. — Михальчук, «Что такое малорусская речь?» — «Киевская старина», 1899. — Анучин, «Малороссы» (короткий антропологічний нарис) — Брокгауз и Ефрон, Энциклопедический словарь, XVIII.

Грушевський М. Вступні уваги. Наш край перед великою слов'янською міграцією. Неслов'янська степова людність IV—X в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1898. — С. 1—91.

Грушевський М. Культура і побут українсько-руських племен перед і по розселенню / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1898. — С. 144—229.

Грушевський М. Вступні уваги / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. — С. 1—16.

Грушевський М. Культура і побут українсько-руських племен в часах розселення і по нім / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до

початку XI віка. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. — С. 212–325.

Величко Г. Народописна карта українсько-руського народу. — Львів: Просвіта, 1895.

Рудницький С. Коротка географія України. — Ч. 1: Фізична географія / С. Рудницький. — Київ; Львів, 1910. — 152 с. З 66 малюнками і картою (мапою). — (Популярна бібліотека «Лан», № 5).

В. Ко-ий. Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії / В. Кошовий // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Кн. VI: за червень. — С. 456–466; Кн. VIII–IX: за серпень-вересень. — С. 315–331; Кн. XI: за падолист. — С. 213–225; Кн. XII: за грудень. — С. 456–470.

Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Русским географическим обществом: Юго-зап. отдел / Материалы и исслед., собр. д. чл. П. Чубинским. — Т. 7: Евреи; Поляки; Племена малорусского происхождения; Малоруссы: (Статистика, сельский быт, язык). — С.-Петербург, 1872. — 612 с.

Соболевский А. Опыт русской диалектологии / А. Соболевский // Живая старина. — СПб., 1892. — Вып. 1. — С. 3–24.

Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? / К. Михайльчук // Киевская старина. — 1899. — Т. LXVI: август. — С. 135–195.

Анучин Д. Малороссы / Д. Анучин // Энциклопедический словарь. — СПб: Издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, 1896. — Т. XVIIIа: Малолетство — Мейшагола. — С. 484–485.

Рудницький С. Очерк географии Украины / С. Рудницький // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под редакцией Ф. Волкова, М. Грушевского, М. Ковалевского, Ф. Корша, А. Крымского, М. Туган-Барановского, А. Шахматова. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 361–380.

Русов А. Статистика украинского населения Европейской России / А. Русов // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под редакцией Ф. Волкова, М. Грушевского, М. Ковалевского, Ф. Корша, А. Крымского, М. Туган-Барановского, А. Шахматова. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 381–406.

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)